

A JÓKAI-KÓDEX TAGADÓ SZERKEZETEI

É. KISS KATALIN

1. Bevezetés

Írásomban a XIV. századi magyar nyelv tagadó szerkezeit elemzem a Jókai-kódex alapján. A Jókai-kódex a legkorábbi, 1370 után készült, 1448-ban másolt nagy terjedelmű nyelvemlékünk. Tagadó szerkezei olyan archaikus jegyeket mutatnak, melyek a XV–XVI. századi nyelvemlékekből már általában hiányoznak (a korábbi nyelvemlékekben pedig azok kis terjedelme miatt nem fordulnak elő). Ezekből az adatokból a XIV. századot megelőző időszak tagadó szerkezeire nézve is következtetéseket vonhatunk le.

A Jókai-kódex tagadó szerkezeit a mai magyar tagadó szerkezetekkel összevetve vizsgálom. Két alapvető különbséget emelek ki: I. Míg a mai magyarban a tagadott igekötős ige (egy-két szerkezetet kivéve) fordított szórendű, a korai ómagyar korban az igekötő az esetek nagyobb részében megelőzi a tagadott igét. II. Míg a mai magyarban a tagadószó hordozza a tagadást, és a *se*-névmások csupán a tagadószóval egyeztetett alakok, a korai ómagyar korban a *se*-névmásoknak is lehetett tagadó erejük. További, kevésbé mélyreható különbségeket is kimutatok, például: III. A mai magyarban a *sem* az ige utáni mondatzszakaszban is előfordulhat, ahol minimalizáló partikulaként funkcionál. A korai ómagyarban a *sem*-nek még nincs ilyen funkciója. IV. Míg a mai magyarban a *se*-névmások akár az ige előtti, akár az ige utáni mondatzszakaszban állhatnak, a Jókai-kódex mondataiban az ige előtti mondatzszakaszban találhatók. A Jókai-kódexben megfigyelt tényeket megpróbálok két feltételezett korabeli tagadó szerkezet változataiból levezetni. Amellett érvelek, hogy az egyik szerkezetcsalád egy korábbi nyelvállapotot tükröz, a másik viszont a mai nyelvállapothoz közelít. A változásokból a Jespersen által feltételezett tagadó ciklus rajzolódik ki: a kikövetkeztethető ősmagyar/korai ómagyar kori nyelvállapot, a Jókai-kódex és a mai magyar nyelv e ciklus egymást követő stádiumait képviselik.

A tanulmány a következőképpen épül fel: A 2. részben a tagadószó helyét, a 3. részben az igekötőnek a tagadott igéhez viszonyított helyét vizsgálom. A 4. részben a *se*-névmások és a tagadás viszonyával, az 5. részben a *sem* szerepével foglalkozom. A 6. részben megkísérlem felállítani a Jókai-kódex tagadó mondatainak szerkezetét. A 7. részben a nyelvtörténeti adatokban kimutatható változási tendenciát a Jespersen-féle negatív ciklussal azonosítom.

2. A tagadószó helye

A mai magyarban a tagadószó általában a topikra és állítmányi részre tagolódó mondat állítmányi része előtt áll: semleges mondatban egy igével kezdődő igei kifejezés vagy névszói állítmánnyal kezdődő névszói kifejezés előtt (1a), fókuszos mondatban pedig egy fókuszról és az igei (vagy predikatív névszói) kifejezésből álló mondatzsa-

kasz előtt (1b). Ritkábban a tagadószó a fókusz és az igei kifejezés közé kerül (1c), sőt, egyidejűleg mind az igei kifejezés előtt, mind a fókusz előtt megjelenhet (1d).

- (1) a. *János **nem** küldött üzenetet.*
 b. *János **nem** PÉTERNEK küldött üzenetet.*
 c. *János PÉTERNEK **nem** küldött üzenetet.*
 d. *János **nem** PÉTERNEK **nem** küldött üzenetet.*

A *nem* a *hanem*-mel páros kötőszót alkotva főnévi, melléknévi, határozószói és igei kifejezéseket is összekapcsolhat, például:

- (2) a. *János **nem** PÉTERRE, **hanem** ISTVÁNRA szavazott.*
 b. *János **nem** hazasétált, **hanem** beült egy taxiba.*

A Jókai-kódexben a tagadószó leggyakrabban (1a)-hoz hasonlóan az ige előtt áll:

- (3) a. *hogý appafialoknak ideýtfuguan výlag **nem** vallot olý czudaf embereketh 1/24*
 b. *hog mellet ew **nem** tehetuala hog az ýften megtekellene 5/7*

Az (1b)-hez hasonló fókusztagadásra is találunk számos példát (4a-b). Az ilyen példákban a tagadószótól megelőzött fókusz szinte mindig egy párhuzamos hiányos mondat fókuszával van szembeállítva (azaz e korban a fókusz még többnyire nem implicit, hanem kifejtett alternatívák közül való kimerítő azonosítást fejezett ki).

- (4) a. *...az barátokat kýk akarnakuala TUDOMANÝNAC VTAN ýarni: es **nem** ALA3ATOÏÏAGNAC 107/3*
 b. ***nem** PAÝ3UAL fegyuerkedet auagy pykonhokual de ZENT KERE/TNEK YEGYUEL 147/13*

Ugyanakkor a fókusz és az igei kifejezés közötti tagadószó (1c,d) a Jókai-kódexben még nem fordul elő.

A *nem... de...* – a mai magyar (2a)-hoz hasonlóan – főnévi, melléknévi, határozószói kifejezéseket is összekapcsol (5); igeekötővel kezdődő igei kifejezések összekapcsolására viszont nincs példa a Jókai-kódexben.

- (5) *Mely bozzosagokat frater Bernald býzon zent **nem** csak engedelmeft **de** es výgafagofít zenuediuala 20/23*

3. A tagadószó és az igeekötő (igemódosító) szórendi viszonya

A mai magyarban a tagadott igeekötős ige fordított szórendű (6a), kivéve néhány archaikusnak ható (többnyire modális értelmű) szerkezetet, melyben a tagadószó az igeekötő és az ige között áll (6b-e):

- (6) a. ***Nem** mondom **meg**.*
 b. *Amíg **meg nem** mondod, ...*
 c. *Ha azonnal **meg nem** mondod, ...*

d. **Meg ne mondd!**

e. **Meg nem mondom!**

A korai ómagyarban mindkét szórendi változat megvolt. A Jókai-kódexben 30 tagadott igekötős ígét tartalmazó mondatot találtam. Közülük 19 mondatban egyenes szórendű az igekötős ige (7), 11 mondatban pedig fordított szórendű (8):

(7)

- i. *Te hat zent ferenc fem magat valta az hejlbelewl sem arczaját **le nem hajta** menbewl 16/4*
- ii. *hogý ezt fenkýnek **megnem jelentene** 27/4*
- iii. *de hogy zent attýanak frater Rufinus **megnem mondottauala** 51/13*
- iv. *De aldott criftus fonha hýwembernek zýuett **meg nem kemeneýtý** 52/25*
- v. *nagý elyg hogý **meg nem haluala** 65/23*
- vi. *vgý hogý mendeneftewlfoguan semmý **meg nem jelennek** 66/19*
- vii. *hogy fonha vjaban **meg nem ýlentekuala** 67/11*
- viii. *vgý vakarom el hogý fonha touaba **meg nem jelennek** 67/17*
- ix. *Es az Ver touaba **ký nem futott** 69/1*
- x. *frater Jacab kerde ewtett mjre az vjgaffagban a verfett **meg nem változtattýauala** 73/5*
- xi. *ha **meg nem kayaltandod** kegyetlenek ew kegyetlenfegett 95/15*
- xii. *akyt **megnem fepretuala** 98/2*
- xiii. *mjre az leuelet **meg nem hagyauala** vegezny 141/19*
- xiv. *Es fonha az baratoktol **el nem menenek** 145/13*
- xv. *ky lelket **megnem ewlhet** hanemczac testet 151/5*
- xvi. *Es fonha **megnem fert** tyeket valamýben 151/18*
- xvii. *hogý fem lelkeft fem valamýnemew allatot **meg ne fercz** 151/26*
- xviii. *fenkýt **megnem fertuala** 153/1*
- xix. *fem **megnem fertettýkuala** valakytewl 153/1*

(8)

- i. *Te nemýnemew kewekrel kýket entewlem veteluala egýhazý eppetefre **nem fizettel** telyeffeguel **meg** 7/15*
- ii. *nemýnemew nagý vjzeluawl: kyt **nem mehetuala altal** 18/6*
- iii. *Es **nem nytya meg** nekewnk 30/9*
- iv. *hogý en lelkem femegýben **nem zegýengett meg** engemett 48/9*
- v. *gondola hogy eleztebe tekelleteft **nem vakartauolna el** 67/1*
- vi. *kykne **nem hyrdetem meg** ew kegyetlenfegeket 95/19*
- vii. *hogý kewfded fratereknek zerzete es effý **nem fogyadcoznak meg** ytellet napiglan 104/4*
- viii. *hogy **nem vernek** vala kyt **meg sem** nem teznek gonozt valakýnek ez zemelyben 105/17*
- ix. *De ha egyenbe mendent kerendetek **nem halgatnak meg** týteket 105/19*
- x. *De ezek **nem alnak** erewfen kyferteteknek **ellene** 111/4*
- xi. *Vgý hogý az baratok ewtett **nem vonhattýakuala el** labaýtól 142/23*

Míg a tagadott igekötős igék esetében az egyenes szórend a gyakoribb, az egyéb igemódosítós igék, különösen a tagadott ige-névszói állítmány esetében a fordított szórend az általánosabb. Vö.

(9)

- i. *Es meglen **nem voltakuolna megfoglalt helyek** 13/6*
- ii. *mert hogy **nem vagy melto** yrgalmassagott lelned 34/6*
- iii. *hogý **nem vagý melto** yrgalmaffagott lewlned 34/19*
- iv. *Ezzebe ueuen hogy zent ferenc **nem volna ott** 43/3*
- v. *hogý ew **nem volna ýduewzewlekkewzewluala** 50/4*
- vi. *mert te **nem uagý yduewzewlendewk kewzewl** 50/21*
- vii. *hogý myglen ez vylagban lez fonha **nem lez zomoro** 55/7*
- viii. *hogý fonha **nem volt** az varasban vr iejsus cristusnak kynyarol **olyatan hallot fyralm** 59/3*
- ix. ***Nem voltam ragadozo** alamýzna kerefefekben 78/23*
- x. *hogý **nem ment egýeb zerzetnek** 85/9*
- xi. *mert ott **nem valanak lako helyek** 107/9*
- xii. *Es yollehett ew bennék **nem voltakuolna erdelmeý myuelkedetek** 110/16*
- xiii. *mert **nem marad teb nep** mend ez vylagban 112/2*
- xiv. ***nem marad** touaba vylagoffag 112/18*
- xv. *Te **nem vagý zep ember** 127/7*
- xvi. *te **nem vagý nagy tudományw es bewlczefegew** 127/7*
- xvii. *te **ne[m] vagý nemes** 127/8*
- xviii. ***nem vagyonk meltok** yly nagý kenczewl 130/17*
- xix. *hogý fenkynek **nem vala ketfeg** 136/12*

Az igemódosító csupán 6 esetben előzi meg a tagadószt:

(10)

- i. *Es ydeýt varuan mykoron fenky yelen **nem uolna** 67/2*
- ii. *es ennekem sem egýkeppen **ellenem ne merý mondanod** 103/3*
- iii. *ky kewnuek semmyre yok **nem leznek** 109/11*
- iv. *De mykoron **pap nem voltuolna** 131/16*
- v. *hogý **meltok nem vagyonk** 132/25*
- vi. *ezekrewl kyk leznekuala semmyt mendenestewlfogua[n] **ezebe nem vezenuala** 156/25*

Érdekes összefüggés figyelhető meg a tagadószo helye és a *se*-kifejezések (*se*-névmások, illetve *sem*) jelenléte között. A 11 fordított szórendű igekötős mondat közül csak egyetlen egyben találunk a tagadás előtt *se*-kifejezést (az 'egyszer sem' jelentésű *sem egyben*-t). A 19 egyenes szórendű tagadott igekötős mondat közül viszont 11-ben *se*-névmás, illetve *sem* szerepel a tagadott igekötős ige előtt. A 19 fordított, ige-igemódosító szórendű mondatból csupán háromban szerepel *se*-kifejezés, viszont a 6 egyenes szórendű tagadott igemódosítós mondatból négyben *se*-kifejezés áll az 'igemódosító+tagadott ige' lánc előtt. Azaz míg a fordított szórendű tagadott mondatoknak csupán 13%-ában van a tagadószo előtt *se*-kifejezés, az egyenes szórendű mondatoknak 60%-ában. Ez az össze-

függés arra utal, hogy elsősorban akkor kell a tagadott igének a predikátumrész élére, a tagadott mondatszakaszt megelőző és vezérlő pozícióba emelkednie, amikor a tagadás hatókörét nem jelzi *se*-névmás, illetőleg *sem*.

Összefoglalva a 3. részben bemutatott tényeket: A Jókai-kódex 55 igemódosítót is tartalmazó tagadott mondatából 30-ban az igemódosító követi a tagadott igét, 25-ben pedig megelőzi. Az igemódosító-tagadószó-ige sorrend többnyire *se*-kifejezést követően fordul elő.

4. A *se*-névmások és a tagadás

A mai magyarban az általános és határozatlan névmások tagadó környezetben tagadó alakban jelennek meg, azaz tagadó egyeztetésben vesznek részt. A *se*-névmások azonban nem hordozói a tagadásnak, hiszen önállóan nem állhatnak, csak tagadószóval együtt, és használatuk jelentésánál nem eredményez többszörös tagadást:

- (11) a. *Soha senki semmit nem hozott.*
 vö. b. **Soha senki semmit hozott.*

Ma csak néhány nyelvi kövületben találunk tagadószó nélküli *se*-névmást, például:

- (12) *semmirekellő, semmittevés, semmibe vesz, semmitmondó*

A tagadás hatókörébe eső *egyszer* határozószó, illetve határozatlan névelős NP a mai magyarban kötelezően *sem* minimalizáló partikulával jár együtt. Ige utáni helyzetben e kifejezések is megkívánják a tagadószó jelenlétét:

- (13) a. *Nem indult el egy ember sem.*
 b. *Nem indult el egyik ember sem.*
 c. *Nem indult el egyszer sem.*

A Jókai-kódexben mind a *se*-névmások, mind a *sem*-es határozatlan kifejezések előfordulhatnak tagadószó nélkül is. Legalább kilenc olyan mondatot találunk, melyben a *sem*, illetve a *se*-névmás tagadószó nélkül áll, azaz a *se*-kifejezés maga a tagadás hordozója:

- (14)
- i. *mendeneftewlfoguan maganac semÿtt meg tarttuan 8/21*
 - ii. *yftentewl megualuan femÿt velek vÿfeluen 20/8*
 - iii. *mendeneftewlfoguan femegÿben megharaguuan auagÿ zuguan 21/11*
 - iv. *ky ew kerelmenek fem egÿ haznalattÿat aloytuan 153/18*
 - v. *kynec bodog ferencz monda magat alazatofl lennÿ femÿ tudonak 95/20*
 - vi. *ezenne nappokban mendeneftewlfoguan Semegÿben meghaboroltattatot 21/22*
 - vii. *es nemÿ zakadozt gyekenek ualanak alattak es azokes femÿre valanak ÿok 86/21*
 - viii. *Semÿ ygazb ezeknel 93/1*
 - ix. *femegÿk me[n]denestewlfoguan indoltatykuala 139/17*

Felmerülhet, hogy e példákban latin hatásra maradt el a tagadószo – ez a lehetőség azonban többféle megfontolásból is kizárható. Egyrészt a latin eredetihez általában csak akkor ragaszkodik szolgaián a Jókai-kódex szövegének fordítója, ha ez nem vezet agrammatikalitáshoz, a magyar szöveg helytelenségéhez, hanem legfeljebb némileg jelölt szórendet eredményez. Ha vannak is inkohereus mondatok a Jókai-kódexben, azok nyilvánvalóan a latin szöveg meg nem értéséből fakadnak. Másrészt, ha a latin interferenciájáról volna szó, a tagadószo hiány esetlegesen fordulna elő; valójában azonban szabályokat követ. A kilenc példából ötben vagy hatban nem-véges, igenevet tartalmazó mondatban áll tagadószo nélkül a *se*-kifejezés – lásd a (14i-vi) alatti példákat.¹ A Jókai-kódex igeneves mondataiban kizárólag tagadószo nélküli *se*-kifejezést találunk. Az igeneves kifejezések esetadás szempontjából is archaikusak (a tárgyak gyakran ragtalan (14v)), ezért nem meglepő, hogy a tagadó szerkezetek közül is az archaikusabbnak tetsző fordul elő bennük.

Az sem véletlenszerű, hogy mely *se*-kifejezések engedik meg a tagadószo hiányát: a *semmi*, *sem egy*, *semegyik* és *semegyben*, azaz pontosan azok, melyek változatlan formában tartalmazzák az *es nem*-ből összevont *sem*-et. Ha a tagadószo hiány a latin szolgálai utánzásából fakadna, akkor a *senki*, *soha* esetében is előfordulna.

A Jókai-kódex *se*-kifejezést tartalmazó, de tagadószo nélküli mondataiban azért sem kell latin hatást keresnünk, mert ez a szerkezet – ha szűkebb körben és módosult formában is – a mai magyarban is használatos. Ha egy tagadás hatókörébe eső, *sem*-mel ellátott határozatlan kifejezés az ige előtt áll, nem kell mellette a *nem* tagadószt kitenni. Vessük össze a (13) alatti mai magyar példákat a (15) alatti változatokkal:

- (15) a. *Egy ember sem indult el.*
 b. *Egyik ember sem indult el.*
 c. *Egyszer sem indult el.*

Ugyanakkor a mai magyarban a *sem* partikula – az ómagyar (14iii, iv, vi, ix) példakkal ellentétben – nem a határozatlan kifejezés előtt, hanem utána, a tagadószo szórendi helyén jelenik meg, s ez megkönnyítheti tagadószo ként való értelmezését.

Végül az is a Jókai-kódex tagadószo hiányos szerkezeteinek eredetisége mellett szól, hogy a Halotti beszédben megvan az előzményük:

- (16) *ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut*

E példa nemcsak azt tanúsítja, hogy a *se*-kifejezések előzménye a XII. században külön tagadószo nélkül állt, hanem a külön tagadószo hiányát is megmagyarázza: a *se*-kifejezések maguk tartalmazzák a tagadószt. A *sem* az *es nüm*, *es nem* összeolvadásából jött létre, de minden bizonnyal így keletkeztek a *se*-névmások is: a *senki* az *es nem ki*-ből, a *semmi* az *es nem mi*-ből, a *sonha*, *soha* az *es nüm ha*-ból (feltételezve a tagadószo hangrendi illeszkedését). A Jókai-kódex (14) alatti mondataiban nyilvánvalóan azért nem kellett kitenni a *nem* tagadószt, mert a *semmi*, *sem egy*, *semegyik*, *semegyben* alakokban még felismerhető volt az *es* partikulával összeolvadt *nem*. A (14) alatti mondatok tehát hasonlóan értelmeződtek, mint az alábbi, szintén Jókai-kódexbeli példa,

¹ A (14vi) alatti kifejezés igenév volta csupán valószínűsíthető.

melyben a *nem* nem szomszédos a hatókörébe eső, egzisztenciális értelmű *mit* névmással, így *nem* történik meg a *nem* és a *mit* összeolvadása:

(17) *de az egýebekrewl nem tudok mjtt* 45/18

Ugyanakkor a Jókai-kódex véges mondataiban a *sem egy, semegyik, semmi* a *nem* tagadószóval együtt is előfordul, a *senki, sonha* pedig mindig *nem* tagadószóval jár együtt – lásd a (18) alatti példákat. Az a tény, hogy a tagadószó először a *sonha* és a *senki* mellett jelent meg kötelező erővel, arra utal, hogy a tagadószó ismételt kitételét a *se*-kifejezésben rejlő tagadószó fonológiai és jelentéstani elhományosulása tette szükségessé.

(18)

- i. *Semegykeppen nem lehet hug ez frater...* 3/16
- ii. *hogý te bezzedythez mendenefstewl foguan femmjtt nem hajla* 10/18
- iii. *de zent fferenc femmy eledelt vele nem vjn hanemczac ket kjs keneret* 27/1
- iv. *holot megen femmj nemuala hanemczac faknak agyban egý zegen czýnalt haylok* 40/18
- v. *hogy en lelkem femegyben nem zegýengett meg engemet* 48/10
- vi. *kyben femegy nugodalmat nem akaruala ew febýnek vettný* 65/14
- vii. *vgý hogý mendenefstewlfoguan femmj meg nem ýelennek* 66/19
- viii. *ky kewnuek femmyre yok nem leznek* 109/11
- ix. *De meg nyttuan az kapput fenkett nem lele* 17/15
- x. *hogý ezt fenkynek megnem ýelentene* 27/4
- xi. *Es ydeýt varuan mjkoron fenky yelen nem uolna* 67/3
- xii. *Es hogý fenký ez zerzetnekmyatta bewlczegebelewl fokka nem elhett* 104/7
- xiii. *hogý fenký nem lezen ký hordozhatna te zerzetedet* 112/15
- xiv. *hogý fenkynek nem vala ketseg* 136/13
- xv. *fenkyt megnem fertuala* 153/1
- xvi. *kýtt fonha nem latamuala ez vilagban* 47/15
- xvii. *Es fonha megnem fert tyteket valamýben* 151/18

A felszólító-, illetve kötőmódú példákban a *ne* tagadószó a *sem egy, semegyik* mellett is mindig ki van téve. Ha *nem* véletlenről van szó, a *ne* kötelező voltát az magyarázhatja, hogy a *ne* a tagadáson kívül a módjegynek is hordozója. Vö.

- (19) i. *Hogý femegy frater az zerzetben huft ne ennek* 17/6
- ii. *Es az frateroknak ez hatalmat femegyik ne valya te rayttad* 24/21
- iii. *es ennekem fem egykeppen ellenem ne merý mondanod* 103/3

A mellérendelő szerkezeteket összekapcsoló *sem...sem...* a mai magyarban első-sorban az *is...is...*-nek a tagadás kontextusában megjelenő, a tagadással egyeztetett megfelelője; ennek megfelelően ígetagadáskor kötelező a *sem*-ek mellett a *nem* kitétele. Ugyanakkor névszói állítmány esetén a *sem* lehet a tagadás hordozója is, bár a *nem* elhagyása némileg archaikusnak érzik:

- (20) a. *János sem nem énekelt, sem nem táncolt.*
 b. *János sem (nem) bűnös, sem (nem) áldozat.*

A Jókai-kódexben az igetagadást tartalmazó példákra is a (20b)-ben megfigyelhető opcionális volt jellemző:

- (21) *Te hat zent ferenc **fem** magat valta az hejblewl **fem** arczaját le **nem** hajta menbwl* 16/4

Összefoglalva a *se*-kifejezések és a tagadás viszonyával kapcsolatos megfigyeléseinket: a Jókai-kódex korában azok a *se*-kifejezések, melyek módosulatlan formában tartalmazzák a *sem* partikulát, önmagukban is képesek a tagadás kifejezésére. Az egyéb szempontból is archaikusabbnak látszó igeneves mondatokban mindig hiányzik mellőlük a tagadószó. Véges mondatokban ritkábban találunk tagadó erejű, tagadószó nélküli *se*-kifejezést.

5. A *sem* enklitikummá válása

A tagadás hatókörében álló határozatlan főnevet, illetve egzisztenciális kvantort a mai magyarban hozzá simulva, enklitikumként követi a *sem* (*egy ember sem, egyszer sem*). Mint a (19) alatti példák illusztrálják, a Jókai-kódexben a *sem* még többnyire megelőzi a határozatlan kifejezést, tehát *egy fráter sem* helyett *sem egy fráter*, *egyik sem* helyett *sem egyik*, *egyben sem* 'egyszer sem' helyett *sem egyben*, *egyképpen sem* helyett *sem egyképpen* áll. A Jókai-kódex két példája már azt a változást is megelőlegezi, melynek eredményeképpen a *sem* enklitikummá lett – vö. (22a,b). E példákban a *sem* enklitikum ige előtti helyzetben a tagadás hordozójának szerepét is betölti – akárcsak a mai magyarban. Bár a helyesírás tanúsága szerint (22a,b)-ben a *sem* az egzisztenciális elemhez simul, pozícióját tekintve tagadószóként közvetlenül az ige előtt áll, és, mint (22a) mutatja, tagadószó módjára az ige is magához vonzza az igemódosító mögül:

- (22) a. *Es frater bernald **egjelfem** vevue ezebe* 9/24
 b. *az tonak... zjgetebe kyben meglen **egj** ember**fem** lakottuala* 26/18

Az alábbi példa érdekes átmeneti változatnak látszik:

- (23) *Es hogj ottogyel **Semegj** lakas **femuala** holot fejjet le hajtana* 27/9

E példában a határozatlan NP előtt is jelen van a *sem*, ugyanakkor a tagadószó helyén is *sem*-et találunk *nem* helyett. Talán ez az átmeneti szerkezet magyarázhatja a *sem egy ember* → *egy ember sem* szórendi változást: az alakilag a *sem*-hez hasonló tagadószó a megelőző határozatlan NP-hez simulva feleslegessé tette az NP előtti *sem*-et. A szerkezet tehát feltehetőleg az alábbi lépésekben alakult át:

- (24) a. *sem egy N V*:
ky ew kerelmenek fem egý haznalattýjat aloytuán 153/18
 → b. *sem egy N nem V*:
kyben femegý nugodalmat nem akaruala ew febjének vettný 65/14
 → c. *sem egy N sem V*:
Es hogý ottogyl Semegý lakas femuala holot fejét le haýtana 27/9
 → d. *egy N sem V*:
az tonak... zýgetebe kyben meglén egý emberfem lakottuala 26/18

Ugyanakkor a Jókai-kódexben még nincs példa a *nem lakott egy ember sem* változatra. Az ige utáni *se*-kifejezések is hiányoznak. Csupán két példában áll a *se*-névmás a tagadott ige utáni mondatszakaszban – egy-egy terjedelmes ellentétes mellérendelő szerkezet elemeként, valószínűleg jobboldali extrapozíció eredményeképpen:

- (25) a. *Es nem zeretek egýebet femmýt hanem csak tegedet* 47/19
 b. *Azert nenczen femým hanem Czak engalya ruham* 46/24

A Jókai-kódexben nem találunk *senki sem, soha sem, semmit sem* típusú, *sem* minimalizáló partikulával nyomatékosított *se*-névmást, valamint a tagadott ige utáni *János sem* típusú kifejezést sem.

Összegezve a 3-4-5. részben rendszerezett legfontosabb tényeket: a Jókai-kódex tagadó szerkezetei két alapvető szempontból különböznek a mai magyar tagadó szerkezetektől. Egyrészt a tagadószó az eseteknek csaknem a felében (elsősorban a *se*-kifejezést tartalmazó mondatokban) nem megelőzi a fordított szórendű ige-igemódosító láncot, hanem az egyenes szórendben álló igemódosító és ige közé férkőzik. Másrészt azok a *se*-kifejezések, melyek felismerhetően tartalmazzák a *sem*-et, nem kívánnak – sőt, igeneves mondatban nem is engednek meg – maguk mellett tagadószót, azaz maguk is képesek a tagadás kifejezésére. A *se*-kifejezések lényegében mindig az ige előtti mondatszakaszban fordulnak elő. A *sem* enklitikummá válása még alig indult meg; a *se*-névmás + *sem* kombináció még nem létezik. A következő részben e tények szerkezeti magyarázatára, majd a feltételezett szerkezetektől a mai magyar tagadó mondatokig vezető út felvázolására törekszem.

6. A tagadó mondatok szerkezete

A Jókai-kódexbeli tagadó mondatszerkezetek megállapításához induljunk ki a legösszetettebb esetekből: melyek *se*-kifejezést és igekötőt is tartalmaznak. Ezeknek négyféle mintázatát figyeltük meg. Kérdés, hogy e mondattípusok szerkezetileg és történetileg hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A *se*-kifejezést és igekötőt tartalmazó tagadó mondatokban az alábbi mintázatokkal találtuk:

I. *se*-kifejezés – igemódosító – ige, pl.:

- (26) *ezenne nappokban mendenefewlfoguan Semegýben meghaboroltattatot* 21/22

II. *se*-kifejezés – ige – igemódosító, pl.:

(27) *es azokes femmÿre valanak ÿok* 86/21

III. *se*-kifejezés – igemódosító – tagadószó – ige, pl.:

(28) *hogÿ ezt fenkÿnek megnem ÿellentene* 27/4

IV. *se*-kifejezés – tagadószó – ige – igemódosító, pl.:

(29) *hogÿ en lelkem femegyben nem zegÿengett meg engemett* 48/9

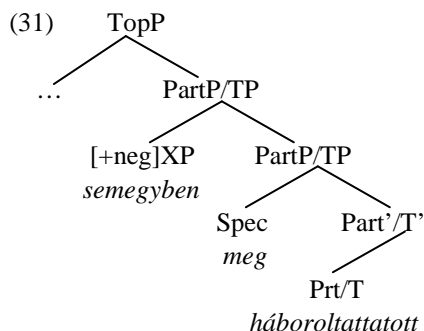
A mondatokhoz rendelendő szerkezetek két feltételezésen alapulnak. Az első, empirikus érven alapuló feltételezés az, hogy a fordított, ige-igemódosító sorrend igemozgatás eredménye. Többek közt a (8i) alatti, (30) alatt megismételt példából következtethetünk erre:

(30) *Te nemÿnemew kewekrel kÿket entewlem veteluala egyházÿ eppeÿtefre nem fyzettel telyeffeguel meg* 7/15

A *telyeffeguel* hatókörrel bír a *meg fyzettel* felett; minden bizonnyal a *meg fyzettel* kezdetű kifejezéshez csatolódik baloldali adjunktumként. A kiinduló szerkezetben tehát *telyeffeguel meg fyzettel* sorrendnek kell lennie; tagadásakor ebből emelődik ki az ige az ige kötőn és a fokhatározón keresztül a *nem* tagadószó mellé. A második, a generatív szintaxiselméletben gyökerező feltételezés: a tagadással együttjáró igemozgatást egy NegP-vé kiterjesztett negatív operátor váltja ki.

Az I. típusú szerkezetben a tagadást hordozó *se*-kifejezés nem jár együtt igemozgatással, ezért nem NegP projekcióban helyezem el, hanem a mondat topikot követő állítmányi részéhez csatolom. Ezáltal a tagadást hordozó, [+neg] jegyű *se*-kifejezés vezérli a tagadás hatókörét. A tagadás hatóköréül szolgáló kifejezés véges mondatban Temporalis Phrasis (TP), igeenes mondatban Participiumos Phrasis (PartP) kategóriájú.

Íme az I. tagadástípushoz rendelt szerkezet:

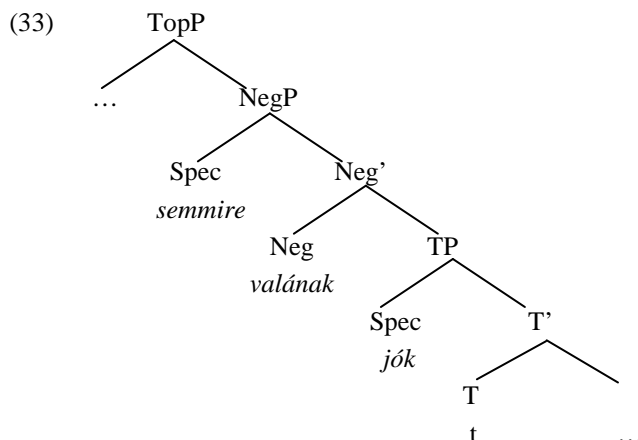

A *se*-kifejezés csatolt pozíciójából az is következik, hogy bár a *se*-kifejezés mindig megelőzi az igemódosítós igét, nem szükségszerűen szomszédos vele, hiszen a

PartP-hez, illetőleg TP-hez egyéb elemek, például szabad határozók is csatolhatók, ahogyan az alábbi példákban tapasztaljuk:

- (32) a. *yftentewl megualuan femmýt **velek** vjfeluen* 20/8
 b. *femegyk me[n]dneftewlfoguan indoltatykuala* 139/17

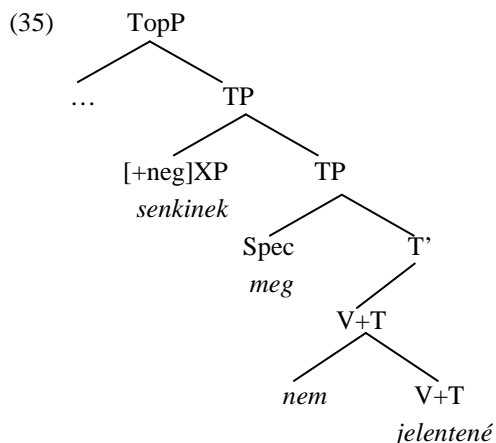
A II. tagadástípust csak egyetlen példa képviseli. Ebben a *se*-kifejezés igemozgást vált ki, ezért egy NegP projekció specifikálójában helyezem el:

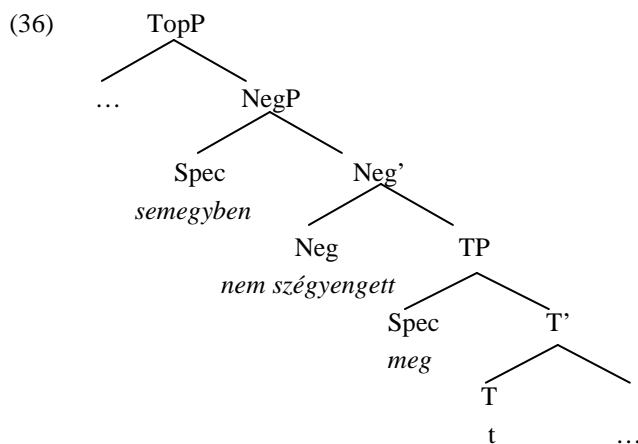
A III. tagadástípus esetében az állítmányi rész bal szélén álló *se*-kifejezés az igemódosító és az ige közé ékelődő tagadószóval jár együtt. Ugyanakkor a *se*-kifejezésnek nem kell szomszédosnak lennie az igemódosítóval, vö.

- (34) a. *De aldott criftus **fonha** hÿwembernek zÿuett **meg nem kemeneÿtÿ*** 52/25
 b. *vgÿ vakarom el hogÿ **fonha** touaba **meg nem ÿellennek*** 67/17

Azt feltételezem, hogy a *se*-kifejezés a (33) alatti szerkezethez hasonlóan a TP-hez, a *nem* tagadószó pedig a T-be emelt időjeles igéhez csatolódik:

A IV. tagadástípus, melyben a *se*-kifejezést követő tagadószó igemozgatással jár együtt, megerősíti, hogy *se*-kifejezés jelenlétében ritka az igemozgatás: csak három példát találunk rá a Jókai-kódexben. E példákban a tagadott ige megelőzi az igemódosítót, és szomszédos a *se*-kifejezéssel. Mindkét sajátosság következik az alábbi szerkezetből, melyben a tagadott ige a NegP projekció fejében található:

Ami e négy szerkezet „származási” viszonyait illeti, a Halotti beszédbeli példa alapján a külön tagadószó nélküli változatok, azaz (31) és (33) régebbiek lehetnek mint a tagadósavas (35) és (36). A *nem* megjelenését az magyarázhatja, hogy a *se*-kifejezésekben a fonológiai hasonulási folyamatok következtében lassan elhomályosult a tagadószó jelenléte, és a beszélők szükségesnek érezték a tagadásnak az igéhez csatolt tagadószóval való megerősítését. Idővel az igéhez csatolt tagadószó vette át a negáció hordozójának, a tagadó operátornak a szerepét, és a *se*-kifejezést tagadással egyeztetett kvantorként értelmezték újra. Ami az igemozgatás nélküli és az igemozgatásos szerkezetek viszonyát illet, Gugán (2008) megfigyelései szerint korai nyelvemlékeinkben az előbbiek vannak túlsúlyban, majd arányuk fokozatosan csökken, míg a mai magyarban

csak minimális mértékben vannak jelen. E tendenciát visszavetítve, a (31) alatti, tagadószó és igemozgatás nélküli szerkezetből alakulhatott ki a tagadószó nélküli, igemozgatásos (33)-as szerkezet, és a (35) alatti, tagadószavas, igemozgatás nélküli szerkezetből fejlődhetett ki a tagadószavas és igemozgatásos (36)-os változat, a *se*-kifejezésnek adjunktumból Neg-specifikálóvá való átértelmezésével.

Érdekes megfigyelni, hogy a Jókai-kódexben a névszói állítmányt kiegészítő kopulát vetik legkövetkezősebben igemozgatás alá – lásd a (9) alatti példákat. A kopula, melyet általában nem igeiként, a V fejből, hanem inflexióhordozóként, a T fejből vesznek fel (vö. Kádár 2006), eleinte könnyebben elérhető célpontja lehetett a Neg fejből való mozgatásnak, mint a valódi igeik.

Eddigi feltevéseimet és következtetéseimet fenntartva rendelék szerkezetet a *se*-névmás nélküli tagadó mondatokhoz is. Itt is négy változattal kell számolnunk:

V. tagadószó – fókusz – ige, pl.:

(37) *nem pajzsal fegyverkedet auagy pykonhokual de zent kereftnek yegyuel* 147/13

VI. igemódosító – tagadószó – ige, pl.:

(38) *nagy elyg hogj meg nem haluala* 65/23

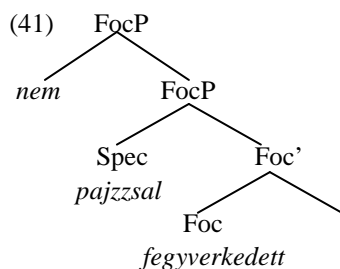
VII. tagadószó – igei/névszói állítmány, pl.:

(39) *hogj appastaloknak idejtelfuguan vjlag nem vallot oly czudaf embereketh* 1/24

VIII. tagadószó – ige – igemódosító, pl.:

(40) *kykneec nem hyrdetem meg ew kegyetlenfegeket* 95/19

Amennyiben fenntartjuk, hogy az igemozgatás nélküli tagadó kifejezés adjunkcióval kerül beillesztésre, akkor az V. tagadástípusban a FocP-hez csatolódik a *nem*. A (37a) alatti példa világossá teszi, hogy a fókusztagadás nem konstituenstagadás, hanem a fókusz és az ígét is tartalmazó állítmányi rész tagadása. Azaz:

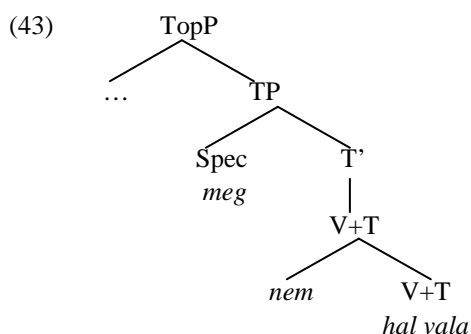

Arra, hogy a fókusz igemozgatással jár együtt, az igeikötőt is tartalmazó fókuszos példákából következtethetünk, például:

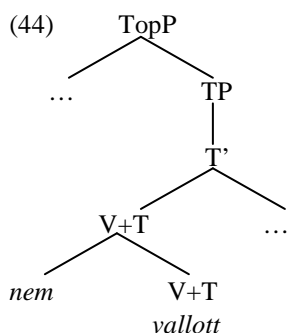
(42) ... *frater Bernald ky ezkeppen fordolot vala meg* 2/17

A VI. alatti szerkezet lényegében azonos az egyenes szórendű tagadott igemódosító igét tartalmazó, (33) alatti szerkezettel (attól eltekintve, hogy nincs benne adjun-

gált *se*-kifejezés), ezért célszerű hasonló módon elemezni, a tagadószónak az igéhez való hozzacsatolását feltételezve:

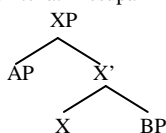

Ezek után a VII. alatti, legegyszerűbb, igekötő nélküli tagadó mondat szerkezetét kell megállapítanunk. Ha igekötő jelenlétében V+T-hez csatolt *nem*-et feltételezünk, igekötő hiányában is azt kell feltételeznünk, az alábbi módon:

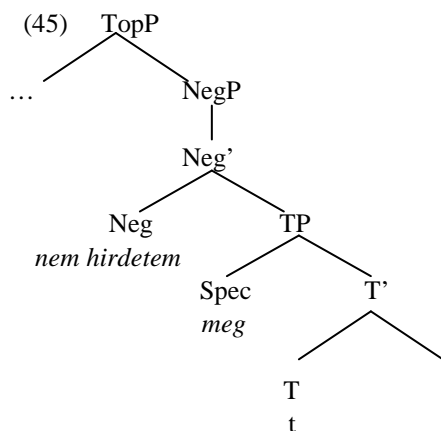

A javasolt szerkezet szemantikai szempontból nem problematikus, hiszen egy kifejezést a kifejezés fejéhez csatolt elemmel is módosíthatunk; a fejjel összeolvadó módosító a kifejezés egészét vezérelni fogja (legalábbis a vezérlés lazább, m-vezérlés értelmében).² A *nem*-nek a TP-hez való csatolását azért kell elvetnünk, mert igekötőt tartalmazó TP-hez nem járulhat *nem* (a '*nem* – igekötő – ige' lánc egyetlen egyszer sem fordul elő a Jókai-kódexben). Ezt a *nem* szelekciós lehetőségeinek korlátozásával tudjuk kizárni: a *nem* csak igével vagy predikatív névszóval, valamint FocP-vel kombinálódhat.

² A vezérlés fogalmának egy szigorúbb, k-vezérlésnek nevezett, és egy lazább, m-vezérlésnek hívott fajtája ismeretes. Egy csomópont mindazokat az általa nem dominált és őt nem domináló csomópontokat m-vezérli, melyek az őt maximálisan kiterjesztő kifejezésben található (tehát egy alaptag a specifikálóját is m-vezérli). Ugyanakkor egy csomópont csak a testvércsomópontjait és azok gyermekeit k-vezérli. Az alábbi szerkezetben tehát X csupán BP-t k-vezérli, de mind BP-t, mind AP-t m-vezérli.

A VII. mondattípusban a tagadás igemozgatással jár együtt, ezért NegP-t feltételezünk. Az eddigiekből következően a NegP fejpozícióját a tagadott ige foglalja el:

Mint a (7)-(10) alatti példákkal kapcsolatban megfigyeltük, a Jókai-kódex *se*-kifejezést tartalmazó mondatainak túlnyomó részében még nem megy végbe igemozgatás. Ez arra utal, hogy a tagadott ige mozgatásának igénye akkor merült fel, amikor a mondatban egyébként nem volt a tagadás hatókörét megelőző és k-vezérlő elem. Azaz a (45) alatti szerkezet kialakulását a hatókörértelmezés elvének szigorú változata motiválhatta: az a kíváncsi, hogy az operátorok k-vezéreljék és megelőzzék hatókörüket. Ez az elv az igekötők kialakulása előtt igemozgatás nélkül is érvényesülhetett, az igekötőrendszer kiépülése után viszont az igéhez csatolt tagadószó már nem k-vezérelte a szemantikailag a hatókörébe tartozó igekötőt.

7. Konklúzió. A Jespersen-féle negatív ciklus a magyarban

Otto Jespersen (1917) megfigyelése szerint a tagadó mondatok változása – legalábbis az indoeurópai nyelvekben – hasonló köröket írt le. A változás négy lépésben ment végbe:

1. A tagadást negatív jelölő fejezi ki.
2. A tagadást egy negatív jelölő és egy negatív határozószó vagy negatív főnévi csoport kombinációja fejezi ki.
3. A negatív határozószó vagy főnévi csoport veszi át a tagadás jelölését; az eredeti negatív jelölő opcionálissá válik.
4. Az eredeti negatív jelölő kihál.

Jespersennél az eredeti tagadószót szemantikai kopása, meggyengülése miatt kell további negatív elemmel megerősíteni. Ans van Kemenade (2000) szerint a negatív ciklust nem szemantikai, hanem szintaktikai tényező mozgatja: a módosító szerepű tagadó adverbium vagy főnévi kifejezés akkor veszi fel a tagadás hordozójának szerepét, amikor módosító, specifikáló elemből tagadó kifejezés (NegP) alaptagjává válik. Ennek szintaktikai jele, hogy képes lesz magához vonzani az igét.

A Jókai-kódex adatai alapján a magyarban mind a jesperseni, mind a van Kemenade-i értelemben felismerhető a negatív ciklus. A tagadószót inkorporáló *se*-

kifejezések képviselik a ciklus 1. stádiumát. A 2. stádiumban a *se*-névmások mellett megjelenik az igéhez csatolt, feltehetőleg negatív határozószóként funkcionáló *nem*. A 3. stádiumban a *nem* veszi át a tagadás jelölésének szerepét, és a 4. stádiumnak megfelelően a *se*-névmásokba inkorporálódott tagadószó tagadó szerepe megszűnik. Mint van Kemenade jósolja, a *nem* az igéhez csatolt adverbiumból olyan negatív fejjé válik, mely igemozgatást indukál.

A mai magyarban uralkodó tagadó szerkezet lényegében a (45)/(36) alatti szerkezet továbbélése, bár az újabb elemzésekből (pl. Surányi 2006a,b; Olsvay 2006; É. Kiss 2009) kirajzolódó kép szerint ma indokoltabbnak látszik a *nem* tagadószót a NegP specifikálójában, az igét a NegP fejében, a negatív kvantorokat pedig a NegP-hez csatolva elhelyezni. A negatív kvantorok adjunkciós elemzésének az az előnye, hogy a hozzácsatolásnak nincs kötött iránya, azaz egy negatív kvantor akár balról, akár jobbról hozzácsatolható a hatóköréül szolgáló kifejezéshez; így az adjunkciós elemzés arról is számot tud adni, hogy a mai magyarban a negatív kvantorok az ige utáni mondatrészben is megjelenhetnek.

A mai magyarban nemcsak a Jókai-kódex korában már megindult változások mutathatók ki. A tagadást követő negatív kvantorokon felbukkant a *sem* minimalizáló partikula, azaz a *senki*, *semmi* mellett megjelent a *senki sem*, *semmi sem*. Nincs kizárva, hogy ez a *nem* tagadószó gyengülésének, a negatív ciklus továbbfordulásának első jele.

HIVATKOZÁSOK

- É. Kiss Katalin 2009: Negative quantifiers in Hungarian, in Marcel den Dikken – Robert M. Vago eds.: *Approaches to Hungarian 11. Papers from the 2007 New York Conference*, Amsterdam, John Benjamins, 93–118.
- Gugán Katalin 2008: Az egyszerű mondat története, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Jespersen, Otto 1917: *Negation in English and other languages*, Koppenhága, A. F. Høst.
- Kádár Edit 2006: A kopula és a nominális mondat a magyarban, PhD disszertáció, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem.
- Kemenade, Ans van 2000: Jespersen’s cycle revisited: Formal properties of grammaticalization, in Susan Pintzuk, George Tsoulas and Anthony Warner eds.: *Diachronic Syntax. Models and Mechanisms*, Oxford, Oxford University Press, 51–74.
- Olsvay Csaba 2006: Negative universal quantifiers in Hungarian, *Lingua* **116**, 245–70.
- Surányi Balázs 2006a: Predicates, negative quantifiers and focus: specificity and quantificationality of *n*-words, in É. Kiss Katalin ed.: *Event structure and the left periphery*, Dordrecht, Springer, 255–86.
- Surányi Balázs 2006b: Quantifiers and focus in negative concord, *Lingua* **116**, 272–313.